

basic education

Department:
Basic Education
REPUBLIC OF SOUTH AFRICA

NATIONAL SENIOR CERTIFICATE

GIREDI YA 12

XITSONGA: RIRIMI RA LE KAYA (HL)

PAPILA RO SUNGULA (P1)

HUKURI 2022

XILETELO XA MAKOREKETELO

TIMARAKA: 70

Xiletelo xa makoreketelo lexi xi na tipheji ta 7.

XIYENGE XA A: XIKAMBELANTWISISO**XIVUTISO XA 1****Makoreketelo ya Xikambelantwisiso**

- Tanihleswi ntshikelelo wu nga eka matwisiselo, swihoxo swa mapeletelo na ririmi a swi fanelangi swi xupuriwa, handle ka loko swihoxo swa kona swi cinca nhlamuselo/matwisiselo. (Hambiswiritano, swihoxo swa ha fanele swi kombisiwa.)
- Loko mukamberiwa a tirhisile marito mambe eka ririmi leri a kamberiwaka hi rona, u nga ma tekeli enhlokweni marito wolawo, naswona loko nhlamulo yi twala, u nga xupuli mukamberiwa. Loko ku tirhisiwile rito rimbe eka xitshuriwa kutani ri laveka eka nhlamulo, ri amukele.
- Ku hava maraka leyi nga ta nyikiwa eka swivutiso swa mavonelo eka nhlamulo ya INA/E-E kumbe NDZA PFUMELA/A NDZI PFUMELI. Ku seketela hi kona ku nga ta nyikiwa maraka.
- A ku na timaraka leti nga ta nyikiwa eka nhlamulo ya HI SWONA/A HI SWONA kumbe MHAKA YA NTIYISO/VONELO. Ku seketela hi kona ku nga ta nyikiwa timaraka.
- Laha ku lavekaka tinhlamulo ta rito rin'we kutani mukamberiwa a nyika xivulwa hinkwaxo, koreketa hi mfanelo loko rito leri lavekaka ri khwatihatiwile.
- Loko ku laveka timhaka/minkutlunya yimbirhi/yinharhu kutani mukamberiwa a nyikile yo tala, koreketa yo sungula yimbirhi/yinharhu ntsena.
- Amukela marin'wana yo hambanahambana.
- Eka swivutiso swa nhlawulonyingi, amukela HISWIMBIRHI, nhlamulo leyi tsariweke hi ku hetiseka NA/KUMBE letere leri xaxameleke na nhlamulo leyi nga yona.

TINHLAMULO: XITSHURIWA XA A

- 1.1 Vana va tshama va basile./Yindlu yi tshama yi basile.√ (1)
- 1.2 hunguteka./D.√ (1)
- 1.3 I gidi na madzanahungu ya tirhandi./I R1 800,00.√√ (2)
- 1.4 Nhlokomhaka i 'Ndzi ta tlakusiwa', leswi yelanaka na hungu ra xitshuriwa leri vulavulaka hi Rhulani loyi a nga tlakusiwa kusuka eka xiyimo xa ku va mutirhi wa ka Tlakula a ya eka xa ku va nsati wa yena.√√ (2)
- 1.5 Hileswi a a chava leswaku u ta n'wi tekela nuna wa yena Tlakula./Hileswi a a chava leswaku u ta n'wi tekela nuna wa yena.√√ (Amukela na man'wana maveketelelo lama twisisekaka.) (2)
- 1.6 Hileswi Rhulani a nga hetelela a rhandzana na nuna wa Sarah, yena Tlakula va tlhela va rhurha va ya tshama swin'we eGiyani./Hileswi Rhulani a nga hetelela a tekana na Tlakula.√√ (2)
- 1.7 Mukamberiwa u ta nyika dyondzo leyi a yi kumeke. Xikombiso: Ndzi dyondzile leswaku ku va na nsele eka vanhu lava tirhaka emakaya ya hina a swi kahle hikuva swi nga hi ngenisa ekhombiyeni./Ndzi dyondzile leswaku i swa nkoka ku khensa lava va hi endlelaka swilo swa kahle evuton'wini.√√ (Amukela na tin'wana tidyondzo leti twisisekaka.) (2)

- 1.8 1.8.1 A a nga ha yi ekaya ka yena.√√ (2)
- 1.8.2 Rhulani a a tirha hi ku tikarhata ku hundzisa mpimo loko Sarah a vuyile entirhweni.√√ (2)
- 1.9 Swi ndzi twisa ku vava√ hikuva Rhulani u na mfanelo yo xiximiwa swi nga ri na mhaka leswaku u le ka xiyimo xihhi/ku va Rhulani a tirha ekaya ka Sarah a swi vuli leswaku u fanele a n'wi xanisa.√ (2)
- 1.10 Swa humelela hikuva va kona vavanuna lava sukeleke mindyangu ya vona va ya tshama na lava a va ri vatirhi va vona.√√ (2)
(Timaraka i to seketela ntsena. Amukela na man'wana maveketelelo lama twisisekaka.)

TINHLAMULO: XITSHURIWA XA B

- 1.11 I ra munhu waxisati loyi a nga eku basiseni ka yindlu hi mopo.√√ (2)
- 1.12 Swi ndzi paluxela leswaku xi rhandza ndhawu leyi xi tshamaka eka yona.√√ (2)
- 1.13 Mukamberiwa u ta nyika vonelo ra yena. Xikombiso: Ndzi vona swi ri kahle hikuva ku va yindlu yi tshama yi basile swi sirhelela vanhu eka switsongwatsongwana leswi nga va vangelaka mavabyi.√√ (2)
(Timaraka i to seketela ntsena. Amukela na man'wana maveketelelo lama twisisekaka.)

TINHLAMULO: XITSHURIWA XA A NA XA B

- 1.14 Eka xitshuriwa xa A ku vulavuriwa hi munhu waxisati loyi a basisaka yindlu, leswi fanaka na leswi endliwaka hi munhu waxisati loyi a nga eka xitshuriwa xa B loyi a nga eku basiseni ka yindlu.√√ (2)
- 1.15 Ndhawu leyi basisiwaka eka xitshuriwa xa A hi le mutini wa Sarah kasi leyi basisiwaka eka xitshuriwa xa B a yi boxiwangi./Munhu loyi a basisaka eka xitshuriwa xa A i Rhulani kasi loyi a basisaka eka xitshuriwa xa B vito ra yena a ri boxiwangi.√√ (2)
(Amukela na tin'wana tinhlamulo leti twisisekaka.)

NTSENGO WA XIYENGE XA A: 30

XIYENGE XA B: NKOMISO/NKATSAKANYO WA NDZIMA**XIVUTISO XA 2****XITSHURIWA XA C****MAHLAMULELO YA XIVUMBEKO XA NDZIMANA**

NKOKA WA MAHUNGU: NKOMISO WU FANELE KU KATSA TIMHAKA LETI LANDZELAKA:

Vuxokoxoko bya munhu byi tekiwa handle ka mpfumelelo wa yena.√ Vantshwa a va ha tekeli enhlokweni vanhu lava va tshamaka na vona.√ Swi tekela vantshwa nkarhi lowu a va fanele va wu tirhisile eka swa tidyondzo.√ Munhu a nga hlaseriwa hi maphorisa a nga tivi nandzu wa yena.√ Ndzhaka na vumunhu kumbe leswinene swi nga dlayiwa hi ku tumbuluxeriwa xitori lexi nga riki ntiyiso.√ Ku na vuxisi eka varhandzani.√ Vantshwa van'wana va nyikana vuxokoxoko lebyi nga riki ntiyiso.√

[Ntsengo wa marito = 78]

- Nkoka wa mahungu (N) = √√√√√√√ (7)
- Matirhiselo ya ririmi (R) = √√√ (3)

[Avela timaraka eka timhakankulu ta nkombo ntsena.]

MAHLAMULELO YA XIVUMBEKO XO XAXAMETA TIMHAKANKULU

NKOKA WA MAHUNGU: NKOMISO WU FANELE KU KATSA TIMHAKA LETI LANDZELAKA:

	MINTSHAHO		MINKUTLUNYA
1.	'Vuxokoxoko bya munhu bya tekiwa byi averiwa eka inthaneti handle ka mpfumelelo wa yena n'wini, laha a nga lahlekeriwaka hi timali na vutomi bya yena.'	1.	Vuxokoxoko bya munhu byi tekiwa handle ka mpfumelelo wa yena.√
2.	'Vantshwa vo tala lava ngenaka hi nhloko eka swona va hetelela va nga ha tekeli enhlokweni vanhu lava va tshamaka na vona.'	2.	Vantshwa van'wana a va ha tekeli enhlokweni vanhu lava va tshamaka na vona.√
3.	'Leswi swi tekela vantshwa nkarhi wo tala lowu a va fanele va wu tirhisile hi mfanelo eka migingiriko yin'wana ya nkoka yo fana na swa tidyondzo.'	3.	Swi tekela vantshwa nkarhi wo tala lowu a va fanele va wu tirhisile eka swa tidyondzo.√
4.	'Munhu a nga hlaseriwa hi maphorisa kumbe vanhu vanawu hikokwalaho ka swihoxo swin'wana leswi a swi kaneleke eka inthaneti.'	4.	Munhu a nga hlaseriwa hi maphorisa a nga tivi nandzu wa yena.√
5.	'Swi nga dlaya ndzhaka na vumunhu kumbe leswinene hi yena hi ku tumbuluxa xitori lexi nga riki ntiyiso kutani xi hangalasiwa eka swona.'	5.	Ndzhaka na vumunhu kumbe leswinene swi nga dlayiwa hi ku tumbuluxeriwa xitori lexi nga riki ntiyiso.√
6.	'Varhandzani va kombana rirhandzu leri nga riki ntiyiso.'	6.	Ku na vuxisi eka varhandzani.√

7.	'Vanhu vo tala lava tirhisaka swiyenge leswi ku aka vuxaka va tlhela va tekana hikokwalaho ka swona. Endzhaku ka nkarhi va hetelela hi ku vona swihoxo leswi va swi endleke swa ku rhandzana ka vona kutani va hetelela va hambana.'	7.	Vanhu lava hlanganaka eka inthanete kutani va rhandzana va tlhela va hambana.√
8.	'Vantshwa lava va swi tirhisaka va tala ku nyikana vuxokoxoko lebyi nga riki ntiyiso.'	8.	Vantshwa van'wana va nyikana vuxokoxoko lebyi nga riki ntiyiso.√

[Ntsengo wa marito = 78]**Makoreketelo ya nkomiso:**

Makoreketelo ma fanele ma katsa timhaka ta nkoka na ku papalata timhaka leti nga pfuniki nchumu.

Nkomiso wu fanele ku koreketiwa hi mukhuva lowu landzelaka:

- **Maavelo ya timaraka:**

- Timaraka ta 7 i ta minkutlunya ya 7   **N = (7)** (Maraka yin'we hi nkutlunya.)
- Timaraka ti3 i ta ririmi: **R = (3)**
- Ntsengo wa timaraka: **10**

- **Maavelo ya timaraka ta ririmi loko mukamberiwa a nga tshahangi:**

- Minkutlunya ya 1–3 leyi nga yona: nyika maraka yin'we ya ririmi.
- Minkutlunya ya 4–5 leyi nga yona: nyika timaraka timbirhi ta ririmi.
- Minkutlunya ya 6–7 leyi nga yona: nyika timaraka tinharhu ta ririmi.

- **Maavelo ya timaraka ta ririmi loko mukamberiwa a tshahile kunene:**

- Mintshaho ya 7: u nga nyiki maraka ya ririmi.
- Mintshaho ya 4–6: nyika mpimohenhla wa maraka yin'we ya ririmi.
- Mintshaho ya 2–3: nyika mpimohenhla wa timaraka timbirhi ta ririmi.

LEMUKA

- ✓ Loko mukamberiwa a kumile minkutlunya ya 7 ku langutisiwa leyi tshahiweke na leyi a yi tsaleke hi marito ya yena.
- ✓ Loko a tshahile minkutlunya ya 2-3 ehenhla ka 7, u nyikiwa mpimohenhla wa timaraka timbirhi ta ririmi.
- ✓ Loko a lo tshaha minkutlunya ya 2-3 ntsena a nga nyikiwa maraka ya ririmi.)

LEMUKA:

- **Ntsengo wa marito:**

- Vakamberi va languteriwa ku kambisisa ntsengo wa marito lama tirhisiweke.
- Ku nga susiwi timaraka loko mukamberiwa a nga kombisangi ntsengo wa marito lama tirhisiweke, kumbe ya kombisiwile hindlela yo hoxeka. Loko ntsengo wa marito wu hundzisiwile, hlaya ku fika emakumu ka xivulwa lexi hetisaka ntsengo lowu vekiweke wa marito kutani u tshika lama nga ta landzela eka nkomiso.

NTSENGO WA XIYENGE XA B: 10

XIYENGE XA C: SWIAKI NA MILAWU YA MATIRHISELO YA RIRIMI**XIVUTISO XA 3: XINAVETISO****XITSHURIWA XA D**

- 3.1 Eka riqingho/000 222 4755./Eka imeyili/hlayisekacctv.co.za.√ (1)
- 3.2 vutihlamuleri./B.√ (1)
- 3.3 Xi nga va xi kongomisiwile emindyangwini/eka van'wamabindzu/eka lava nga na mali/eka lava lavaka vuhlayiseka.√√ (2)
- 3.4 Munavetisi u ri: 'Vusirheleri bya xiyimo xa le henhla byi kumeka eka Hlayiseka CCTV ntsena', leswi nga riki ntiyiso hikuva ti kona tikhampani tin'wana leti xavisaka tikhamera ta xiyimo xa le henhla to fana na ta vona kumbe ku tlula.√√ (2)
- 3.5 Ya na nkucetelo wa leswaku vaamukeri va hungu va ya xava tiCCTV eka vona hikuva nxavo wa tona wu hungutiwile/ti chipile ta xaveka.√√ (2)
- 3.6 Mindyangu ya n'wina yi hlayisekile 24/7.√√ (2)
- [10]**

XIVUTISO XA 4: KHATHUNI**XITSHURIWA XA E**

- 4.1 Swi le hofisini./Swi le ntirhwani.√ (1)
- 4.2 vatirhikulobye./D.√ (1)
- 4.3 I ra ximunhuhatwa lexi a xi tshikile ntirho kutani sweswi xi lavaka ku tlherisela xiboho xa xona endzhaku.√√ (2)
- 4.4 Hileswi xi ngo ma ehleketa kunene./Hileswi xi vulavulelaka endzeni xi ri xoxe.√ I ku va xi papalata ku khunguvanyisa/hlundzukisa ximunhuhatwa lexi xi vulavulaka na xona.√ (2)
- 4.5 Swi kombisa ku hlamala mhaka leyi xi byeriwaka yona hi ximunhuhatwa lexin'wana./Swi kombisa ku hlamala.√√ (2)
- 4.6 Xi kombisa leswaku bosoleyi a vulavulaka hi yona i ya yena.√√ (2)
- [10]**

XIVUTISO XA 5: PROSI**XITSHURIWA XA F**

- 5.1 Va ha ta lava ndzi pfumela ku rhumiwa etintombhini ta vona ta vana va xikolo.√ (1)
- 5.2 I ku vumba nkuriso lowu kombisaka leswaku mhandzi ya kona i yikulu swinene./I ku vumba nkuriso.√ (1)
- 5.3 Vathicara Xifulani na **Nkuna**√ va kulaka va chika ku fana na tomani kumbexana, kambe mina ndzi nge swi koti ku va **ntangha**√ ya vona. (2)
- 5.4 'Vambirhi' i ribumabumeri leri vulaka nhlayo ya vana vambirhi lava nga tivekiki/voniwiki./'Vambirhi' i ribumabumeri leri vulaka nhlayo ya vana van'wana na van'wana vambirhi.√
'Lavambirhi' i ribumabumeri leri vulaka nhlayo ya vana vambirhi lava tivekaka/voniwaka./'Lavambirhi' i ribumabumeri leri kongomisaka eka nhlayo ya vana vo karhi.√
(Hambiloko mukamberiwa a nga boxangi leswaku i ribumabumeri u kuma timaraka.) (2)
- 5.5 Ri encenyeta maendlelo ya Xihlambanyiso yo rila a huma mihloti yo tala swinene.√√ (2)
- 5.6 Nkulukumba.√ Nkul.√ (2)

[10]

NTSENGO WA XIYENGE XA C: 30
NTSENGO HINKWAWO: 70